

לדרך הציון וההפניה בשמות מסכתות ופרקים אצל הראשונים¹

אוצר החכמה

הדפסה

רוב שמות המסכתות המקובלים בידינו כיום מצויים בתלמוד.² כן מצאנו בתלמוד אף שמותיהם של פרקים אחדים, אלא שמספר זה מועט ביותר.³ אף במקום בו הזכיר התלמוד שם של פרק מסוים, הרי שבדרך כלל אין הוא עושה זאת בדרך ציון והפניה (כעין מסורת הש"ס) אלא כבודך אגב בלבד.⁴ אמנם מצאנו ציונים בצורה של: 'באיך פירקין', 'כדבעינן למימר לקמן' וכד',⁵ אלא שמספרם קטן מאוד. נמצא כי רוב המקומות שהובאו

הדפסה

אוצר החכמה

- 1 נספח זה נתפרסם רובו ככולו במאמר שפרסמתי בעלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 29-54, פרט לסעיף ה, שהוא חרש לגמרי. הואיל ולמאמר יש קשר הדוק עם האמור בפרק זה, מצאתי לנכון לצרפו כנספח לפרק. יש בו שינויים המתבקשים עקב היותו נספח, אבל יש בו, לעתים, גם חזרות מסוימות על האמור בפרק. אכן כדי לתת לפני המעיין דבר שלם, העדפתי להשאיר חלק מהדברים כמו שהם. מובן שיש בו תוספת של תיקונים ודברים שנתחדשו מאז פרסום המאמר. חלק מהם התאפשר לי הודות לשימוש בתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, בעוד שקודם לכן לא השתמשתי בו.
- 2 ראה ח"ש ניהריוצן, 'איזהו מקומן של מסכות', אוצר החיים, י (תרצ"ד), והוא ציין גם למחקרים קודמים; אפשטיין, מבוא, עמ' 989; ח' אלבק, מבוא למשנה, ת"א, תשי"ט, עמ' 125.
- 3 אפשטיין, מבוא, עמ' 993.
- 4 כתוצאה מכך יש מקומות של אי בהירות ואף מחלוקת לדינא. כגון בדה סה ע"ב: "כי הוּר בה ר' יוחנן ורש לקיש בתינוקת". לדעת רש"י הכוונה לפרק תינוקת, ואילו לדעת הגאונים (תשובות הגאונים, אסף, תרפ"ז, סי' מא) הכוונה לתינוקת ממש. ציין לזה אפשטיין הנ"ל (הערה 2). ברם, מתוך שהגאונים פירשו שהכוונה לתינוקת ממש דייקו ואמרו: "ולא קאמר באשה אלא בתינוקת אלמא אפי' בשלא הגיע זמנה לראות אמרינן", ונמצא שיש מחלוקת בינם לבין רש"י במסקנת העניין, ע"ש. וכהשערה בלבד, שמא ניתן לומר ששורש המחלוקת בניהם נעוץ ביחסם לדרך ציון המקורות. לאמור, מתוך שהגאונים לא נהגו לציין למקורותיהם, לא עלה בדעתם לומר כי התלמוד עשה זאת כאן. ברם רש"י, שכבר נהג לציין לשמות של פרקים כמצור בפירושו, לא נמנע מלומר זאת גם ביחס לתלמוד.
- 5 בדומה לזה ובאופן אחר, סבור הר"מ כשר, בהגדה שלמה, ירושלים, תשל"ז, עמ' 197, כי מר"י אברבנאל נעלם שהביטוי 'פסח שני' הנמצא בר"ן בא לציין חלק ממסכת פסחים הנקרא כן (פרקים ה-ט העוסקים בקרבן פסח), ולא כהבנת ר"י אברבנאל שסבר שהביטוי מציין שם של מועד (כלומר פסח קטן).
- 5 בעניין הציונים הללו ובנושא 'מסורת הש"ס' בתלמוד, דנתי בעבודת הד"ר שלי: 'הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד הבבלי', תל אביב, תשל"ו, עמ' 243 ואילך. וראה גם במאמר של ד' רותטל, 'לא איתפרש לן מאי בעי הכא', בר אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 152-153, ובהערה 19 שם.

כתלמוד הובאו ללא ציון, ועל הלומד להיות בקי היטב במקורות כדי שיוכל לאתר את מקומה ומקורה של המובאה. קושי זה הביא את ר' נסים גאון לחיבור ספר 'מפתח מנעולי התלמוד', וכדבריו בהקדמתו:⁶

ולפי שראיתי הרבה מהתלמידים בזמננו זה לא עמדו על זה, ויטרחו בבקשת אותה הראיה ולא ימצאו אותה, ויתקשה עליהם ההלכה ותסתתם, ראיתי שאקבצם ואחברם יחד בספר, שיהיה כמפתח לאלו הסתומים, ושיהיה התלמיד כאשר יצטרך לכלום מאלו הנזכרים, ימצאם במהרה בלי טורח... ושמתי ספרי זה על ב' חלקים, החלק הראשון הוא הקשה אזכיר בו עיקרי הראיות אשר קיצרו זכירתן במקום אחר כאשר קידמתי...

למרות אי הנוחות שכדרך זו של אי ציון המקורות, דומה כי גם הגאונים המשיכו לנהוג כן. עיון בכתביהם, כגון: הלכות גדולות, הלכות פסוקות, שאילתות,⁷ סדר ר' עמרם גאון, סדר ר' סעדיה גאון, ספר המצוות לר' חפץ (מהדורת הלפר), פירוש התורה לר' שמואל בר חפני (מהדורת גרינבאום), ספר המקח והממכר לר' האי גאון,⁸ משפטי שבועות לר' האי גאון⁹ ועוד ועוד, מלמדנו כי אין למצוא בהם ציונים למקורות. המקורות מובאים בצורה סתמית, כגון: 'שנינו',¹⁰ 'אמרו', 'גרסינן' וכד'.

ברם, כתשובותיהם נהגו הגאונים לעיתים בדרך אחרת, כלומר הם נהגו לציין את מקורותיהם. יש מקרים שנהגו כן כתוצאה מעצם השאלה. כגון בתשובת ר' שרירא:¹¹ "ודשאלתון למכתב לכון הני אסותא דמי שאחזו קורדיאקוס", או בתשובת הגאון המובאת בתשובות הגאונים, מהדורת אסף, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 50: "וששאלתם דבהחולץ איבעיא להו", ועוד כגון אלו. כלומר, במקרים אלו הציון מתבקש מעצמו כתשובה לשואל. יש מקרים שנהגו כך כיוון שכך מתבקש מאופיו של הפירוש. כך, לדוגמה, מצאנו בפירוש הגאון לגיטין, שפרסם אסף, מספרות הגאונים, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 180-184, כי

6 מהדורת גולדנשל, וינא, תר"ז, דף ד סע"א; מהר" מכוך לב שמח, ירושלים, תש"ן, דף טו ע"א.

7 בשאלתות וארא, סי' מב, נזכר פרק המביא גט. לאור האמור לעיל נראה לי כי קטע זה הוא תוספת מאוחרת. ואכן ר"ש אסף העיר (מבלי לנמק) בתשובות הגאונים, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 152 (לסימן קלח), שקטע זה הוא תוספת. גם רש"ק מירסקי במהדורתו, עמ' מז, העיר כי ברוך כתיב היד חסר סוף השאלתא, ובתוך כך חסר גם הקטע הנידון.

8 אמנם מצינו מעט ציונים בספר, ברם לאור האמור יש לשער כי זו תוספת מאוחרת. כגון שער א (דפוס ויין, תק"ע), דף ה ע"א; שער ג, דף ז ע"ב; שער לח, דף עא ע"ב, עב ע"א, עד ע"א. אציין כי ר"ש אסף, מספרות הגאונים, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 42 ואילך, הכי א קטעים משער יג בתרגום אחר, ומוזכר שם: "כמו שאמרו בפ' הזהב" (שש פעמים), ברם לפנינו בדפוס ויין, דף לא ע"ב ולב ע"א, אין כל ציון. סביר לראות בזה תוספת מאוחרת.

9 מצאתי ציון אחד בחלק א שער א, דפוס ירושלים, תשי"ט, דף יט ע"א: "כמ"ש רבותי בחזקת הבתים".

10 יש לציין כי מבחינה זו שונה קצת ספר הזהיר, כיוון שהוא נהג תמיד לציין: כך שנינו במשנה או כברייתא או בתוספתא (ע"י תשלום תוספתא לר"ש ליברמן, עמ' 6).

11 תחכמוני, א (תר"ע), עמ' 41; גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 1.

מרוכים בו יחסית הציונים למקורות בתלמוד.¹² ובדומה לזה מעט הוא פירוש קדמון ליומא, באוצר הגאונים, יומא, נספחים, עמ' 67.

אולם, פרט למקרים מעין אלו, ניתן לומר כי בדרך כלל אין הגאונים מציינים למקורותיהם. כדאי להפנות את תשומת הלב לאגרת ר' שרירא גאון. אגרת זו הגיעה אלינו במספר כתבי-יד ובמהדורות שונות, וברצוננו לערוך השוואה בדרך ציון המקורות. אציין לפי מהדורת רב"מ לוין.

נוסח ספרד (לפי המובא ביוחסין) נוסח צרפת

עמ' 7	יבמות פ' הבא על יבמתו	יבמות בהבא
עמ' 8	ביש נוחלין	ביש נוחלים
עמ' 13	כדאיתא בברכות (כ"א, ה, פ – ליתא)	-----
	כדאיתא ביבמות (כ"א, ה, פ – ליתא)	-----
עמ' 14	כדאיתא סנהדרין (כ"א, ה, פ – ליתא)	-----
	הוריות	הוראות
עמ' 16	דקאמרינן במציעא (כ"א, ה, פ – ליתא)	-----
	ודאמרינן ביבמות (כ"א, ה, פ – ליתא)	-----
	כדאיתא בברכות (כ"א, ה, פ – ליתא)	-----

אין ברצוני להאריך בציונים. כל הממשיך לבדוק ייווכח כי המצב המתואר מתקיים עד סוף האיגרת, כלומר, בנוסח ספרד המובא ביוחסין מרוכים מראי המקומות, ואילו בנוסח צרפת הם מועטים ביותר. לאור האמור, יש מקום רב להשערה¹³ כי ציונים אלו הם הוספות מאוחרות.¹⁴

בדומה לכך נוכל לומר ביחס למהדורות השונות של סדר תנאים ואמוראים. מהדורתו של ר' קלמן כהנא (פפד"מ, 1935) אינה מכילה ציונים, ואילו זו של אלכסנדר מרכס (ספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי, תרע"א) מכילה ציונים רבים ואף פרשנות בערבית. פרשנות זו מוכיחה שלפנינו הוספות מאוחרות, וכפי שהעיר על כך ר"ש

12 לאור תכנה זו נראה שיש להסתייג מדברי ר"ש אסף שם, עמ' 178: "הפירוש הוא על דרך פירושו של רש"י ו"ל", כיוון שרש"י נמנע, בדרך כלל, מללכת בדרך זו.

13 על תופעה זו עמד כבר ר"י אלבוגן בביקורתו על אגרת רב שרירא גאון, מהד' לוין, שנתפרסמה בספר היובל של הסמינר בכרסלאו, 1929, (Festschrift Seminars zum 75. Jahrgigen Bestehen des Jüdische Theologischen), חלק שני עמ' 69-70.

14 כדאי לציין כאן לעמ' 24: "ועוד מדתנן בפרק כיצד מעברין". בשלושת כתבי היד א, ה, פ וכן בנוסח צרפת, חסרה המלה: "פרק". ברור כי מלה זו היא תוספת מאוחרת, שהרי כל המציין בדברי הגאון ייווכח לרעת שהגאון הביא את לשון המשנה ואת ההתלבטות כמלה "מעברין", ואין כאן כל קשר לציון: "פרק כיצד מעברין". ברם המוסיף בנוסח זה, שהיה רגיל להוסיף מראי מקומות, הוסיף כאן אגב שיטפיה את המלה "פרק".

אברמסון.¹⁵ אכן, נראה לי שגם שיטת הציונים כשלעצמה יש בה ללמדנו שאלו הן הוספות מאוחרות, שהרי כפי שראינו, בחיבור קדום כל כך אין מקום לציונים כה רבים ומפורשים. לאחר תקופת הגאונים, ניתן לומר שחל מפנה, ורוב הראשונים אינם מסתפקים בציון סתמי: 'אמרן חז"ל' וכד', אלא מציינים למקורותיהם. כיוון שתקופה זו היא לפני המצאת הדפוס, הרי שרוב הציונים מכילים שם מסכת, או שם פרק, או שניהם גם יחד. עתה מתעוררת השאלה: האם יש אחדות בשמות המסכות והפרקים אצל הראשונים? לגבי אלו הנזכרים כבר בתלמוד בדרך כלל יש אחדות, אולם מה בדבר אלו שאינם נזכרים בו? כיוון שנושא זה ארוך ומייגע, ויש לבדוק ספרות רבה בעניין, הן בדפוס והן בכתבי יד, מצאתי לנכון להגביל את עצמי. כהתחלה למחקר זה נדון כאן במסכת אחת, ובכמה פרקים בלבד. המסכת שבחרתי היא משקין-מו"ק. הבדיקה לא תקיף את כל הראשונים וכתביהם. דומה הדבר שבדיקה זו תוכל לשקף עניין נוסף, והוא: התפלגות החכמים מבחינה גיאוגרפית לפי דרכם בציון המקורות. אפשר שהתוצאות שתתקבלנה במחקר זה לא תשתנינה אף בבדיקות לגבי מסכות אחרות, אבל כמובן יש כאן מקום להמשיך בבדיקות נוספות.

א. מסכת משקין – מועד קטן

למדידת החכמים

כבר העיר רצ"פ חיות, במבואו לפירוש ר"ש בן היתום על מסכת משקין, ברלין, תר"ע, עמ' VII הערה 2, כי השם 'מועד קטן' שגור בפי חכמי אשכנז וצרפת, ואילו השם 'משקין' שגור בפי חכמי איטליה. חלק עליו אפסוביצר¹⁶ וכתב כי השם 'משקין' נמצא גם בפי חכמי אשכנז,¹⁷ צרפת¹⁸ וספרד,¹⁹ ואילו השם 'מועד קטן' נמצא גם בפי חכמי איטליה.²⁰

15 ר"ש אברמסון, 'לתולדות נוסח סדר תנאים ואמוראים', בתוך: עיתים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל (ספר עזרא ציון מלמד), בעריכת י"ד גילת, ח"י לוי, צ"מ רבינוביץ, רמת גן, תשמ"ב, עמ' 225.

16 בביקורתו על מהדורת חיות, MGWJ, 55 (1911), עמ' 627, 635, 638; שם, 56 (1912), עמ' 498.

17 הוא ציין לרוקח סוף סימן נז, סימן נח; ראבי"ה, כ"י, סימן תקפז [כראבי"ה הנדפס הוא בחלק ב, עמ' 313]; מרדכי, דפוס ריווא, שבת, ס"י שוב, ותחילת מסכת מו"ק; ילקוט שמעוני, ח"א, רמז קצג; ח"ב, רמז תתקלא. וראה עוד בדבריו בראבי"ה, חלק ב, עמ' 122, הערה 23.

18 ציין לעיטור, דפוס למברג, ח"א, דף לג ע"ב; ח"ב, דף נה ע"ד; מנהיג, דפוס ברלין, דף צג ע"ב. אכן יש להעיר כי בעל העיטור אינו חכם צרפתי אלא חכם מפרובנס. את בעל המנהיג קשה להגדיר, שהרי לידתו בפרובנס, ימי לימודו בצרפת הצפתית, נוד במספר מדינות, ולבסוף התישב בטולידו, ובה חיבר את ספרו.

19 ר"ף, מו"ק, פ"ג ס"י אלף קצו; ר"ח, שבת קכה ע"ב, מגילה כד ע"ב; ספר העתים, עמ' 336 [ברם משם אין ראיה, כי ניתן לומר שהכוונה היא לפרק א, ע"ש], כפתור ופרח, מהדורת המכון ללימודי מצוות הארץ, ירושלים, תשנ"ד, פ"א, דף יא ע"א; פ"ו, קג ע"א; פ"י, קפד ע"ב [על כך ראה לקמן, סעיף ד מס' 4], ועוד; בסוף תשובות המיוחסות לרמב"ן; תשב"ץ, ח"ב, סוף ס"י נז ועוד. כדאי להוסיף כי חזית, במאמרו 'הגהות למסכת משקין', ספר היכל לאדולף שוורץ, 1917, החלק העברי, עמ' 19, הערה 1, השיב על דברי אפסוביצר: "אנכי אמרתי כי אין דרך חכמי אשכנז וצרפת [וההדגשה במקור, י"ש] לכנות את מסכתנו בשם משקין (ומספרדים לא דברתי וידעתי כי כמוהם כאיטלקים

כדי להגיע למסקנה בנושא זה, בדקתי חומר מרובה,²¹ ואלה התוצאות.

^{אוצר החכמה}

חכמי אשכנז וצרפת מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'

^{אוצר החכמה}

ספר מעשה הגאונים,²² מהדורת פריימן, עמ' 49.

ר' אליעזר בר נתן – ספר ראב"ן, מהדורת עהרנרייך, דף ט ע"א; יג ע"ד.

ר' יצחק בר משה – אור זרוע, הלכות ערב שבת, סי' יד, דף ד ע"ד; סוכה, סי' רצט, דף סו ע"ג; הלכות יו"ט, סי' שלא, ועוד.

מהר"ם מרוטנבורג – שו"ת ח"ד, דפוס פראג, מהדורת בלוך, סי' טז, קפד, שכ, תלז.²³

ר' חיים אור זרוע²⁴ – שו"ת מהר"ח או"ז, מהדורת רוזנברג, סי' רכב.

ר' יעקב מולין – שו"ת מהרי"ל, ירושלים תש"ם, סי' קטז.

ר' ישראל איסרלין – תרומת הדשן, חלק התשובות, סי' פד, פה.

ר' יוסף ב"ר משה – לקט יושר, מהדורת פריימן, או"ח עמ' 102, יו"ד עמ' 81.

בין חכמי הצרפתים יש להזכיר את רש"י בפירושו לתלמוד ואת בעלי התוספות. כיוון שהאזכורים רבים הם, נמנעתי מלציין.

ר' אליעזר ממין – ספר יראים השלם, סי' כד, קפ, רעד, רעז, סי' דש (תחילתו וסופו), סוף סי' שלה, שמה, שסו.

ר' אברהם ב"ר עזריאל – ערוגת הבושם, מהדורת אורבך, ח"א, עמ' 226, 271; ח"ב, עמ' 53, 181, 265, 266; ח"ג, עמ' 174.

מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 235, 244, 245, 303, 495.

ר' משה מקוצי – סמ"ג, עשין, דפוס ויניציאה, דף קב סע"ג, רמו ע"א, רמו ע"ג וסע"ד.

ר' משולם²⁵ – פירוש ר' משולם לשקלים, מהדורת סופר, עמ' 1. ברם, בעמ' 7: משקין.

דומה, אפוא, שחכמי אשכנז וצרפת מכנים מסכת זו בשם 'מו"ק' בלבד. נותר, אם כן, לדון בטענת אפטוביצר שהראב"ה, הרוקח, המרדכי והמנהיג מכנים אותה בשם 'משקין'. מתוך בדיקה עולה כי חכמים אלו מכנים אותה גם בשם 'משקין', בנוסף על השם 'מו"ק'. אילו היו מכנים אותה רק בשם 'משקין' היתה טענת אפטוביצר מתקבלת, אבל לאור האמור ייתכן שפה ושם פלט הקולמוס את השם 'משקין'.

קוראים בשם הזה). המקומות המועטים שהזכירים אפ"ט מספרי האשכנזים והצרפתים אין בהם די לסתור מה שאמרתי.

20 ציין לריבמ"ץ שביעית פ"ג מ"י, וראה להלן הערה 49.

21 נעזרתי כמובן בפרדיקט השו"ת שבאוניברסיטת בר אילן, ותודה לרב י' וינברגר שסייעני בזה.

22 בספר זה מועטים צייתי המקורות. וראה א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם מעשה המכיר', תרכ"ז, מו (תשל"ו), עמ' 110 ואילך; ובספר חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 361 ואילך.

23 וכן הרבה פעמים בהלכות שמחות השלם, מהר" לאנדא, ירושלים, תשל"א, סי' א, ד, ח, ועוד.

24 אמנם הוא לא נולד באשכנז, אבל למד אצל מהר"ם מרוטנבורג.

25 עיין מה שכתב עליו א"א אורבך, קרית ספר, לא (תשס"ז), עמ' 326. ועתה בתוך: מחקרים במדעי היהדות (עורכים: מ"ד הר, י' פרנקל), ירושלים, תשנ"ח, כרך ב, עמ' 743.

בדקתי יותר משליש מספר הרוקח, ופרט לשני המקומות שמנה אפטוביצר לא מצאתי יותר את השם 'משקין'. מאידך, מצאתי שש פעמים את השם 'מו"ק', במהדורת ירושלים תשכ"ז: עמ' י, יג, מה, קל (פעמיים), קלח. בדקתי את הלכות אבלות, ושם מוזכר פעמיים השם 'מו"ק': בעמ' קפב, קפה. גם בפירוש הרוקח על התורה, מהד' קלוגמן, תשמ"א, במדבר ז, מח, עמ' כט, מוזכר 'מו"ק'.

אף בראבי"ה תופעה דומה. בדיקה בראבי"ה מגלה את השם 'מו"ק'. כך נמצא בח"א, עמ' 157, 247, ח"ב, עמ' 122, 26, ח"ג, עמ' 422, 423, 443, 486, 494, 499, ועוד. אמנם מצאנו גם את השם משקין, אם כי מעט מאוד: בח"ב עמ' 122, 313.

כן הדבר ביחס למרדכי. בדיקה חלקית של החיבור העלתה כי השם 'מו"ק' נזכר במסכת מו"ק סי' תתסד, תתסו, ובמסכת מגילה סי' תתח.

אף ביחס למנהיג התמונה דומה. בדיקה בהלכות דבר האבד (מהדורת רפאל, עמ' תקכא-תקכז) בלבד, מגלה כי אמנם מוזכר השם 'משקין' פעם אחת, כדברי אפטוביצר, אבל מוזכר שם גם השם 'מו"ק' פעמיים, ובפעם השלישית מוזכר 'מו"ק' בדברי ר"ת. יתר על-כן, בפעם היחידה שהמנהיג הזכיר את השם 'משקין', הרי שדבריו הם מכלי שני, ראה עמ' תקכד לשורה 63, ואם-כן ראיית אפטוביצר בטלה מאליה, אלא אם נאמר שהמנהיג שינה את לשון המקור שהיה לפניו.

נראה שיש להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שרוב ימיו היה באשכנז ובסוף ימיו הגיע לספרד. אף הוא מזכיר תדיר את השם 'מו"ק'. כך בשו"ת הרא"ש, ד"צ ירושלים, תשל"א, כלל ו סי' כו, כלל כג סי' ג (פעמיים), כלל כח סי' ג. וכן בפסקיו, מסכת פסחים י, מא; ב"ק ז, טז, וגם יט; ע"ז א, ז, וגם יג, כג. אבל בפסקיו למו"ק פ"ג סי' כד, הזכיר 'משקין'. עם זאת, יש לציין כי מצאתי חכם אשכנזי אחד שהשתמש רק בשם 'משקין', ואיני יודע טעם לדבר. החכם הוא ר' יהודה ברבי קלונימוס, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, ירושלים, תשכ"ג, עמ' סב, עב, פ, רכב, רכט, רמט.

חכמי פרובנס מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'

ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד – אשכול (מהד' אלבק), ח"ב, עמ' 183: "הלכות מועד קטן", עמ' 187: "סליקא מסכת מועד קטן", וייתכן שהוא לשון המעתיק, וראה שם הערת אלבק. ר' אברהם ב"ר דוד – תשובות ופסקים, מהדורת קאפח, ירושלים, תשכ"ד, סי' כד עמ' עד, סי' לד עמ' ק, סי' ר' עמ' רסא; פירוש לתו"כ, ויקרא פרשה יג, פט"ו (טו ע"ב). ר' יצחק בר אבא מארי – עיטור, מהד' רמ"י, מאמר שביעי, כתיבת שטרות, דף ל ע"ב; אות ב' ביקורת, דף ג ע"ב; עשרת הדברות, הלכות יו"ט, מחלוקת ד, דף קמב ע"ד. אבל באות שין, שיתוף, דף מב ע"ב; ובאות ג, גט חליצה, דף ה רע"א – הזכיר: 'משקין'.

26 במקום זה כתב: "פרשתי בהלכות יום טוב ומועד קטן. וגרסתי בירושלמי פרק קמא דמשקין" וכו'. היינו, הוא הזכיר באותו מקום ממש את אותה מסכת בשני שמות שונים, ויש בזה כדי להתמיה במקצת.

ר' משולם ב"ר משה – ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, ד"צ ירושלים, תשכ"ז, מסכת ב"ק, ו ע"ב.

אוצר החכמה

ר' יהונתן הכהן – יבמות ג ע"א.

ר' אשר מלוניל – מהד' ר"ש אסף, ירושלים, תרצ"ה, עמ' 147, ראש עמ' 156.

ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי – ספר המאורות, מהדורת בלוי, ניו יורק, תשכ"ד-תשכ"ז, ביצה עמ' רה, שבת עמ' קמז, הלכות קטנות עמ' שס; אבל במגילה עמ' שלו: 'משקין'.

ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי – בהקדמתו לבית הבחירה על ברכות; מגן אבות, דפוס ירושלים, תשי"ח, הקדמה, עמ' כד; ענין שישי, עמ' נ; ענין חמישה עשר, עמ' עו.

ר' אברהם מן ההר – בחידושו לבימות, מהדורת בלוי, ניו יורק, תשכ"ב, קעה ע"א; סוכה, ניו יורק, תשל"ה, פא ע"א.

ר' לוי בן גרשם – בהקדמתו לפירושו לתורה.

חכמי ספרד מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'.

חכמי ספרד²⁷ משתמשים גם הם בשם 'מו"ק'. יוצאים מהכלל הן הרמב"ם, הרמב"ן והר"ן, שאצלם מצאנו גם את השם 'משקין' וגם את השם 'מו"ק'.

רמב"ם – בהקדמה לפירוש המשנה נזכר 'מו"ק'. ברם, בספר המצוות, מ"ע לז נזכר פעם 'מו"ק' ופעם 'משקין'.²⁸ בפירוש המשנה, הוריות ג, ה, מהדורת ר"י קאפח,²⁹ נזכרה מסכת 'מועד',³⁰ אך בדפוס נפולי הנוסח הוא 'מסכת מועד קטן'. אמנם יש לציין כי מספר הפעמים המוזכר ברמב"ם הוא קטן ביותר, ולכן ייתכן שאין להוציא מכאן מסקנות.

רמב"ן – השם 'משקין' נזכר בפירושו לתורה, שמות כג, יא;³¹ ויקרא י, ו; בחידושו לש"ס, שבת קלט ע"ב ד"ה ואיכא, ר"ה ט ע"ב ד"ה וראיתי, סוכה מח ע"א ד"ה ור"ה, יבמות סא ע"א ד"ה הא, שם סח ע"א, גיטין לו ע"א ד"ה ולענין הלכה, ב"מ לג ע"א ד"ה הא דאמרי' עומדים, נט ע"א ד"ה וברכוהו, ועוד ועוד, תורת האדם,³² משפט החרם.³³

27 המתח 'ספרד' הוא מנת רחב מאוד, ראה מה שכתבתי לקמן ליד הערה 69. אכן דומה שבמקרה שלפנינו אין האמור שם משפיע על השמות.

28 כן הוא במקור הערכי, מהר' מ' בלאך, פאריס, תרמ"ח, עמ' 79, ובמהד' ר"י קאפח, ירושלים, תשל"א, עמ' עט. כן הוא גם בדפוס ראשון קושטא ע"ד, ובדפוס ויניציאה ש"י. ברם בדפוסים שלפנינו בשתי הפעמים נמצא 'מו"ק', ולא בדקתי החל מאיזה דפוס שונה הדבר. במהד' ר"ש פרנקל, ירושלים-בני ברק, תשנ"ה, עמ' רל, תוקן הדבר.

29 יש לציין כי בכתב היד של פירוש המשנה לרמב"ם (על פי הצילום של כתב היד, קופנהגן, תשס"ו) נראה קצת כאלו המלה 'מועד', כתובה על הגדר, אלא שאין אפשרות לדעת מה היה כתוב קודם לכן, ואולי יש לראות שם שרידים של 'סופית'. וראה לעיל בפרק שביעי ליד הערה 87.

30 ראה פרק שביעי, הערה 81.

31 לפנינו: "וכך העלות בתחלת מסכת משקין". במהד' רח"ד שעוועל, עפ"י כתבי יד: "בתחלת מסכת מו"ק בפרק משקין".

32 מהר' זכרון יעקב, ירושלים, תשנ"ד, ענין הקבורה, אות לב: "במסכת משקין בפ"ק מתגיחין אין חופרן כוכין" וכו', שער הגמול אות קכב: "כמו שאמרו במשקין מת בן חמשים שנה". במהד' רח"ד

- השם 'מו"ק' נזכר בחידושי לקדושיין ג ע"א ד"ה אמר, ב"ב סח ע"א ד"ה וי"ל, מכות כא ע"ב ד"ה ואי, תורת האדם, מהדורת שעוועל, עמ' קא, קמה.³⁴
- ר' נסים ב"ר ראובן – גם הוא כאמור מזכיר הן את השם 'מו"ק' והן את השם 'משקין'.
השם 'משקין' – בפירושו לרי"ף, ביצה, דפוס וילנא ג ע"א,³⁵ ד סע"ב, מגילה ט ע"ב. השם 'מו"ק' – בפירושו לרי"ף, ביצה ד סע"ב, מגילה ד רע"א, ז ע"א, יא סע"ב.
- שאר חכמי ספרד המשתמשים בשם 'מו"ק' הם:**
רמ"ה – בספר יד רמה לסנהדרין כ ע"א ד"ה וכשמברין, לו ע"א ד"ה מימות, צ ע"א ד"ה ועוד ראייה לדבר.
- רשב"א – כתובות, מהדורת הרשלה, ירושלים, תשל"ג, ו ע"ב ד"ה חוץ, ב"מ נט ע"ב ד"ה וברכוהו, ב"ב כח ע"א ד"ה ורוב, יבמות סז ע"ב ד"ה הא.³⁶ בשו"ת, ח"א, סי' קנה, קעט, תעה, תקמט, תשפג, תתכד; ח"ב, סי' רפ; ח"ג, סי' תיא. יוצאת מן הכלל החשובה בח"ד, סי' רסד, שנזכר בה 'מס' משקין'.
- רא"ה – בחידושי לע"ז, מהד' בלוי, ניו יורק, תשכ"ט, עמ' מג, נד.
- ר' שם טוב גאון – בחיבורו מגדל עז על הרמב"ם, הל' שבת ח, ג; הל' יו"ט פ"ז.
מגיד משנה – הל' שבת ו, יב; הל' יו"ט ו, כב; הל' אישות י, יג-יד.
- ריטב"א – בחידושי ליומא עד סע"ב, כתובות יז ע"א, מכות כא ע"ב, ב"ב ו ע"ב, כו ע"ב, סח ע"א. אבל בחעניית יג ע"א ד"ה ת"ר, ל ע"א ד"ה ת"ר – משקין.³⁷
- ר' ירוחם³⁸ – תולדות אדם, דפוס ויניציאה, שי"א, נתיב א חלק ד דף טז ע"ד; נ"ב ח"ד כא ע"ב; שם ח"ה כב ע"ב, ועוד הרבה פעמים.
- ר' יוסף בן אליעזר³⁹ – בפירושו צפנת פענח על הראב"ע, מהדורת הרצוג, ח"א, עמ' 177; ח"ב, עמ' 22.
- ר' מאיר בן אלדבי – בספרו שבילי אמונה, ראש נתיב ז ד"ה ת"ר מ' יום קודם יצירת הולד.
- שעוועל, בשני במקומות, עמ' קכג, עמ' רצ, אין מראה מקום תמצא שם: "מתניתין אין חופרין כוכין וכו', וכן: "כמו שאמרו מת בן חמשים" וכו'.
- 33 במשפט החרם על פי כ"י, מהד' מכון התלמוד, ירושלים, תשל"ו, וכן במשפט החרם שנדפס בסוף כלבו; ברם בשו"ת רשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רפח נזכר 'מו"ק'. גם הריב"ש, תשובה קעא, בהעתיקו ממשפט החרם העתיק 'מו"ק'.
- 34 אבל בתורת האדם, מהד' זכרון יעקב, חסר בשני המקומות הללו הציץ: מו"ק.
- 35 ככל מקום שכתוב בדפוס קושטא 'משקין', תוקן בדפוס וילנא (אולי תוקן גם בדפוסים קודמים לו, אבל לא בדקתי) ל'מו"ק'.
- 36 קטע זה מצוטט בכללי התלמוד לר"ב אשכנזי שנדפס בספר היוכל לרד"צ הופמן, לדוד צבי, ברלין, תרע"ד, סי' 236, ושם כתוב 'משקין'.
- 37 דברי הריטב"א כאן לקוחים מתורת האדם, ענין אבילות ישנה, מהד' שעוועל, עמ' רנו, ושם איתא: "כדאמרין התם אבילות" וכו', ואילו בריטב"א לפנינו נמצא: "כדאמרין התם במשקין אבילות" וכו'.
- ואי אתה יודע אם "במשקין" זו הוספה, ומי הוסיף זאת, ואולי כך היה לפניו בתורת האדם.
- 38 אמנם הוא נולד בפרובנס, אבל למד בספרד לפני הרא"ש ור' אברהם בן אסמעל, ולכן מניתיו כאן.
- 39 חכם ספרדי שעלה לארץ ישראל, ואני מניתיו בין חכמי ספרד.

ר' מתתיהו היצהרי – בפירושו לאבות (כתב יד) ג, יג-יח.⁴⁰ אבל בפ"ב מ"ד, פ"ג מט"ז – מו"ק.⁴¹

ר' יוסף חביבא – נימוקי יוסף, ע"ז כ ע"ב, מהדורת בלוי, ניו יורק, תשכ"ט, עמ' קצח.

אבל יש גם המשתמשים בשם 'משקין':

ר' יוסף ג'יקטיליא – כללי המצוות, מהד' רמ"י הכהן בלוי, ניו יורק, תשנ"ב, עמ' יד, לח, לט, ועוד.

חכמי צפון אפריקה מכנים את המסכת בשם 'משקין' ומאוחר יותר בשם 'מו"ק'.

אצל חכמי צפון אפריקה הקדמונים מצוי השם 'משקין'. לאחר מכן נראה שיש שימוש הן ב'משקין' והן ב'מו"ק', ולבסוף נקבע השם 'מו"ק'. אין זה ברור מי הביא למעבר מ'משקין' ל'מו"ק'. ייתכן שחכמי ספרד שגלו לצפון אפריקה הם שהשפיעו על כך. החכמים הקדמונים המזכירים את השם 'משקין' הם:

ר' חננאל – שבת קכה ע"ב, פסחים נא ע"א ד"ה גופה, סז ע"ב ד"ה מאי, מגילה כד ע"ב, סוכה מח ע"א, תענית ה ע"ב.⁴¹

רי"ף – סוכה פ"ד סי' תתשמג, מגילה פ"ד סי' אלף קמג [נראה כלקוח מר"ח], מו"ק פ"ג סי' אלף קצו. יש לציין כי בספ"ב דברכות סי' נ נמצא: "ואי קשיא לך ההיא דגרסין במס' מועד קטן בפרק ואלו מגלחין", וכ"ה גם בדפוס קושטא. אבל ברי"ף כ"י ניו יורק, מהד' ש' פרידמן, ירושלים, תשל"ד, חסר: "במס' מועד קטן".⁴² בב"מ פ"ד סוף סי' שעז נמצא: "שהבגד נקרא צררא כדאמרי' במועד קטן והאידנא נהוג עלמא בצררא בר זוזא", אבל בכ"י ניו יורק הנוסח: "כדאמרי' במשקין". בדפוס קושטא הנוסח שונה לגמרי, ואין כלל הפניה למסכת אחרת.⁴³

רשימת מוכר ספרים מן הגניזה, כנראה מסוף המאה הי"ב.⁴⁴

אצל החכמים הבאים מצאנו את שני השמות:

ריב"ש – בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בסוף סי' קכא, סי' קעא, סי' רכו, סוף סי' רנג,⁴⁵ סי' רס (בשאלה), ריש סימן שעא, סי' שצ, תלב. את מסכת 'משקין' הזכיר בסי' קעג,⁴⁶ ריש סימן שלא.

40 הקטע נתפרסם ע"י מ' שמידמן ב- *Harvard Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. I. Twersky, Harvard, 1979, p. 324.

41 שם כתב: "מסכת מועד במשקין". וראה בפרק שביעי הערה 81.

42 אגב, בסוף המסכת כתב המעתיק: "סליקא מסכת מועד קטן", וגם בכותרות בראשי העמודים נמצא כן, ואין לכך קשר עם דרכו של הרי"ף.

43 בדק"ס עמ' 144 אות ד כתב: "ברי"ף כדאמרינן (במועד קטן) בכ"י וכדפוסים הישנים [במשקין] וכן קורין הראשונים למס' מ"ק ע"ש תחלתה". כפי שאנו רואים, אין כל הראשונים נוקטים שם זה, ולא דק, אלא עיקר כוונתו היתה לרי"ף.

44 נתפרסמה ב- *JQR*, 13 (1901), p. 54. בשורה 46 נמצא: "מגלד פיה [כרך המכיל] גמ' ראש השנה ותעניות ומגילה ומשקין וחגיגה". על זמנה של הרשימה ראה שם, עמ' 324.

45 מעניין שכתובתו בסי' שלא הביא הריב"ש את אותו מקור ושם ציין למשקין, ע"ש.

46 לכאורה העתיק מהרמב"ן, ב"מ נט ע"א, אלא שלפנינו ברמב"ן אין ציון.

רשב"ץ – בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בח"א, סי' כב, סי' נג, סי' קכג, סי' קסח; ח"ב, סי' כ; ח"ג, סי' קטז, סי' ר, סי' שכג. את 'משקין' הזכיר בח"א, ריש סימן קמו; ח"ב, סי' קכח; ח"ג, סי' יג.

אצל החכמים הבאים נמצא רק השם 'מו"ק':

ר' ישראל אלנקוה – מנורת המאור, מהדורת ענלאו, ח"ב, עמ' 242.

ר' ישעיה הלוי – הליכות עולם, פ"א.

ר' משה ן' דאנון – כללי התלמוד, כ"י הסמינר בניו-יורק.

ר' אברהם זכות – ספר היוחסין, מהדורת פיליפאווסקי, דף 8 ע"א, 14 ע"א, 25 ע"ב, 99 ע"ב, 200 ע"א, 202 ע"א.

אבל אצל ר' אברהם בקראט, בספר זכרון על רש"י, שמות לד, כא; דברים לב, ב, מצאנו את השם 'משקין'.

אוצר החכמה

חכמי איטליה

אח"י 1234567

על יסוד הרשימה שלפנינו נראה כי חכמי איטליה השתמשו בדרך כלל בשם 'משקין', ואלו הם:

ר' נתן ב"ר יחיאל – בספר הערוך מזכיר 'משקין', כגון בערכים: אוור, בר ח' (עמ' קעט),⁴⁷ סרג ב', ען ד', ששבן ועוד.

ריבמ"צ – בפירושו לזרעים, מהדורת מכון התלמוד, שביעית ב, י, הזכיר 'משקין',⁴⁸ אבל בפ"ג מ"י הזכיר 'מו"ק'.⁴⁹

ר' ישעיה דיטראני – נקט 'משקין', בפסקי רי"ד למנחות, ירושלים, תשנ"ג, עמ' עח.

ר' שלמה בר שבתי ענו – בפירושו לשאלות, מהדורת מירסקי, ויקרא, עמ' רנג – 'משקין'.

ר' יהודה ב"ר בנימין – בפירושו לשאלות, מהדורת מירסקי,⁵⁰ דברים עמ' קט: 'מסכת משקין'. ברם, בפירושו לשקלים א, א, הזכיר (3 פעמים): 'מו"ק'.⁵¹

ר' צדקיה ב"ר אברהם – בספרו שבלי הלקט, נקט 'מו"ק', כך בשבת סימן ס (מהדורת מירסקי, עמ' 276), סימן קיא (עמ' 370). הדבר נראה לכאורה כיוצא מהכלל.

47 ח"י קאהוט במהדורתו ערוך השלם תיקן זאת ל'מו"ק', וזו טעות. מעניין כי במקומות אחרים לא תיקן מאומה.

48 ייתכן לומר כי כוונתו לפרק משקין.

49 ציין לזה כבר אפטוביצר (לעיל הערה 16), כהוכחה שאף אצל חכמי איטליה נקראה מסכת זו בשם 'מו"ק'. ברם, כבר כתבנו לעיל כי אין זו הוכחה, שהרי אנו רואים כי מבין חכמי איטליה זו פעם יחידה, ואם כן לפנינו מקרה יוצא דופן.

50 פירושו של ר' יהודה נרפס בתוך פירושו של ר' שלמה בר שבתי ענו, ראה על כך במבואו של מירסקי עמ' 38.

51 אמנם מה שהזכיר פעם ראשונה 'מו"ק' זו טעות, ראה ר"ש ליברמן תוספתא כפשוטה, שקלים, עמ' 658 הערה 3.

ר' עמנואל הרומי – במחברות עמנואל, מחברת שמינית, מהד' ירדן, ירושלים, תשי"ז, עמ' 158 (מהד' הברמן, תל אביב, תש"ו, עמ' 245), נקט 'משקין'.

ר' יוסף קולון – הזכיר תמיד 'מו"ק'.⁵² כך בתשובותיו סי' לה ד"ה יצו, סי' קח ד"ה הכהן הג', סי' קנב ד"ה ואשר הק', סי' קפט ד"ה שר גדול, סי' קפט ד"ה ועד דבר. וכן בתשובות מהרי"ק החדשות, ירושלים, תשל"ל, סי' ז ד"ה ועוד גר', סי' ט ועוד.

ר' עובדיה מברטנורה – בפירושו למשנה, פסחים ח, ח; חולין ב, ט; אהלות יח, ד; מכשירין ג, ד: 'מו"ק', ואולי הוא הושפע מרבו ר' יוסף קולון.

חכמי יוון, רומניה

ר' הלל – בפירושו לספרא, מהדורת קולידצקי, דף ג ע"א, קב ע"ב, נקט השם 'משקין'.

שאר החכמים נקטו השם 'מו"ק', אלא שהם פעלו לאחר המצאת הדפוס, ולכן איני סבור שיש ללמוד מהם, עם זאת ציינתי אליהם:

ר' אליהו מזרחי – בשו"ת רא"מ, סי' יג ד"ה התשובה, נג ד"ה ועוד, נו ד"ה נראה לי.

ר' בנימין זאב – בשו"ת בנימין זאב, ירושלים, תש"כ, סי' קנה ד"ה ששאלת, סי' רמה ד"ה שלם טב, סי' רמח ד"ה ראה גם, ד"ה ואמינא.

ר' דוד הכהן – שו"ת רד"ך, אוסטרדהא, תקצ"ד, בית כג.

אחר המצאת הדפוס, דומני שאין למצוא את השם 'משקין'. ייתכן שיש כמה מקרים חריגים, אבל ברור ששם זה פינה את מקומו לשם 'מו"ק'.

כדאי לציין כי לא מצאתי מישהו שיציין למסכת זו בשני שמותיה כאחת. יוצא מהכלל נמצא בספר הפליאה. בסדרו את המסכתות (דפ' צילום, ירושלים, כה ע"ב), כתב: "סדר מועד... משקין והוא מועד קטן". אחר כך, בפירוט הסדרים (כו ע"ג), חזר ומציין: "ואחר המגילה מועד קטן הנקרא משקין". אולי יש לעובדה זו חשיבות לגבי זמנו ומקומו של המחבר, אלא שהיא נעלמה ממני.

לסיכום, נוכחנו לדעת כי חכמי אשכנז, צרפת וספרד (לפחות מהרמב"ן ואילך) נקטו בדרך כלל השם 'מו"ק'. מאידך, חכמי צפון אפריקה הקדומים (כנראה, לא יאחר מהרי"ף) וכן חכמי איטליה השתמשו בשם 'משקין'.

מסקנות נוספות יובאו לקמן.

נעבור עתה לדרך בשמות הפרקים. בתלמוד נמצאים שמות של פרקים אחדים,⁵³ ברם רוב השמות אינם בתלמוד, והגיעו אלינו מתקופה מאוחרת יותר. בדרך כלל נקרא הפרק בשם המלה הראשונה או המשפט הראשון במשנה הנמצאת בתחילת הפרק.

52 רד"צ הילמן העירני כי אין לראות במהרי"ק חכם איטלקי, אלא חכם אשכנזי, המשתמש בספריהם של חכמי אשכנז, כגון במדרכי ועוד. בזה נבין את דרכו ביחס לפרק איזהו נשך, ראה גם לקמן הערה 101.

53 עיין אפשטיין, מבוא, עמ' 993.

נשאלת השאלה: כיצד הבחינו בין פרקים בעלי אותו שם? אם הם נמצאים במסכתות שונות, ניתן להבדיל ביניהם על ידי הוספת שם המסכת. ברם, מה הדרך להבחין ביניהם כשהם נמצאים באותה מסכת? יש מספר דרכים לפתרון הבעיה,⁵⁴ ואין כוונתי כאן לעמוד על הפתרון במלוא היקפו. ברצוני להתמקד עתה בדוגמאות מעטות, ואידך זיל גמור.

ב. פרק דיני ממונות – זה בורר

דיוננו יהיה במסכת סנהדרין. הן פרק ראשון והן פרק שלישי במסכת זו פותחים: 'דיני ממונות בשלושה'. אף פרק רביעי פותח במשפט דומה: 'אחד דיני ממונות בדרישה וחקירה'. כיצד אפוא נבחין ביניהם? הבה נראה כיצד פתרו חכמי הדורות שאלה זו.

חכמי צרפת ואשכנז

מתברר כי חכמי צרפת ואשכנז נהגו בדרך זו: פרק ראשון נקרא: 'דיני ממונות'. פרק שלישי: 'זה בורר', וזאת על פי המשך משפט הפתיחה: 'דיני ממונות בשלושה זה בורר לו אחר'. פרק רביעי: 'אחד דיני ממונות'.

שיטה זו נמצאת אצל בעלי התוספות⁵⁵ פעמים רבות מאוד, ונמנעתי מלציין זאת. אצל שאר החכמים השיטה דומה, ואלו הם המכנים את פ"ג בשם: 'זה בורר'.

ר"ת – ספר הישר, ס"ס לז, סי' פה אות ב.

רא"מ – ספר יראים, מהדורת שיף, סי' רסח.

ראבי"ה – ספר ראבי"ה, סי' תקכג.

ר' משה מקוצי – סמ"ג, עשין, צז, דף קפו סע"ג.

ר' יצחק ב"ר משה – או"ז, סוף ב"ק הל' הודאת בעל דין ושם סי' תע, ב"מ סי' קפח, ב"ב סי' רנה. ספר אור זרוע לשבועות שהדפיס פריימן בספר היוכל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי, תרע"א, עמ' 11 (על דף ל ע"א), עמ' 111 (לד ע"ב), עמ' x (מא ע"א).

ר' אברהם ב"ר עזריאל – ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 196.

פירוש תלמיד ר' שניאור על שקלים, מהדורת סופר, עמ' 8.

מהר"מ מרוטנבורג – בשו"ת, דפוס פראג, סי' לב, קטו, רסג, תמז, חסג, חקכב, חקצא, תרו, תשז, תשיב ועוד הרבה.

מהר"ח או"ז – בשו"ת מהר"ח או"ז, סי' כח, לז, נא, רי, רנ.

הגהות מיימוניות – הל' עדות פ"ו אות ד.

54 עיין א' קרלין, 'שמות הפרקים כמשנה ובתלמוד', אוצר החיים יד (תרח"צ), עמ' 59-62 [=א' קרלין, דברי ספר, תל אביב, תשי"ב, עמ' 54-59]. זהו המאמר היחיד שמצאתי שזן קצת בבעיה זו. תודתי לר"י תבורי שהפנה תשומת לבי למאמר זה.

55 מן הראוי לציין לסוטה ב ע"ב, תוס' ר"ה כל: 'מוקי לה בפרק אחד דיני ממונות (סנהדרין דף לד.) בדרישה מן התלמידים'. והנה ברור שהמציין טעה, הואיל והפרק נקרא כאן: 'אחד דיני ממונות בדרישה', אלא שהמציין שלא הכיר פרק בשם זה טעה בכך, וחוסר ידע זה גרר טעות נוספת, וכך צ"ל בצורה הנכונה: 'מוקי לה בפרק אחד דיני ממונות בדרישה בא' מן התלמידים', וכמ"ש הרש"ש בהגהותיו במקום.

ר' שמשון מקינון – ספר כריתות, ח"ד, ש"ג סי' יח, מהדורת ירושלים, עמ' קצה.

מהרי"ו – שו"ת מהרי"ו, סי' יט, כז, כח, ל, לו, מב, ועוד.

מהרי"ל – שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' מכון ירושלים, עמ' קעז, קפו, של.

ר' ישראל איסרלין – שו"ת תרומת הדשן, ח"א, סי' רכו, שדם, שנד; ח"ב, סי' לא, לב, נג, פה, קלח.

ר' יוסף ב"ר משה – לקט יושר, חלק או"ח, עמ' 622; חלק יו"ד, ריש עמ' 33, 41.

יש להעיר כי ר' יהודה ברבי קלונימוס, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' קסט, כתב: 'דיני ממונות זה בורר', אבל זו פעם יחידה שמצאתי כן אצלו,⁵⁶ ואילו בשאר הפעמים: עמ' קיא, רד, רכ, של, הוא כינהו: 'זה בורר'.

יוצא דופן הוא ר' מרדכי בר הלל שבסנהדרין רפ"ג כתב: 'דיני ממונות תניין'. אפשר שיש כאן העתקה ממקור אחר.

מעניין מאוד לבדוק את דרכם של רש"י והרשב"ם בנדון זה.

א. רש"י, גיטין נט ע"א ד"ה איקטיל: 'כדאמרין בזה בורר'. כן הוא בדפוסים שלפנינו. ברם, בדפוס שונצינו רמ"ח, ויניציאה ר"פ, יושטיניאן ש"ו, קראקא של"ט (יותר לא בדקתי), וכן בכ"י וטיקן 135 (מכון לתצלומים ס' 8612), וטיקן 140 (ס' 8614), רומא אנג'ליקה Or 57/2 (ס' 11705), הנוסח: 'כדאמרין דיני ממונות'.

ב. רש"י, שם עה ע"א ד"ה ראיא אחרונה: 'באחד דיני ממונות'. כן הוא בדפוסים שלפנינו, וברור שזו טעות. בחלק מהמקורות הנ"ל שבדקתי וברש"י שברי"ף: 'בדיני ממונות'.

ג. רש"י, ב"מ לח רע"ב ד"ה ראיא: 'בדיני ממונות השני'. כן הוא לפנינו בדפוס ויניציאה, וכן הוא גם בכ"י קיימברידג' Add 478 (ס' 15946), בודלי 429 (ס' 1783), לונדון 412 (ס' 5914), לונדון 413 (ס' 5863).

ד. רשב"ם, ב"ב קכט רע"א, ד"ה אי לאפוקי: 'בפרק זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה.⁵⁷ ה. רשב"ם, שם קמט ע"א, ד"ה ת"ש: 'בפרק דיני ממונות תנינא'. וכן הוא בדפוס ויניציאה. ברם, התוספות שם מצטטים מן הרשב"ם ומעתיקים 'בפ' זה בורר'.

ו. רשב"ם, שם קעה ע"א, ד"ה שכיב מרע: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה.

ז. רש"י, סנהדרין לו ע"א, ד"ה שבנא: 'זה בורר'. ברם בדפוס ויניציאה: 'בפ' דיני ממונות השני'.⁵⁸

ח. רש"י, שם לז ע"ב ד"ה הא: 'בדיני ממונות', וכן הוא בדפוס ויניציאה.⁵⁹

56 תופעה מעניינת, שהרי כפי שצייתי לעיל, הוא היחיד המכנה את 'מו"ק' בשם 'משקין', בניגוד לדרכם של שאר חכמי אשכנז.

57 בכ"י המבורג 63 (ס' 26300) חסר חציה השני של המסכת.

58 כ"י מוריד 1 (ס' 7368) שהוא היחיד למסכת זו, מטושטש בחלקו הגדול וקשה מאוד לקריאה.

59 כדאי להעיר כי בדף ה סע"ב נמצא ברש"י שלפנינו: 'משנה היא בזה בורר', ואילו בדפ' ויניציאה: 'משנה היא באחד דיני ממונות'. נראה לי שהיה כתוב 'בדיני ממונות', תשתבש בדפוס ויניציאה (ראה לקמן הערה 72). כן יש להעיר בדף ב ד"ה הודאות, לפנינו נמצא: 'בפרק ג', ואילו בדפ"ו נמצא 'בפ' השני', ונראה לי שהיה כתוב: 'בפ' דיני ממונות השני', תשתבש בדפ"ו. במקרה זה ניתן לומר כי לפני רש"י היה סדר הפרקים שונה מלפנינו, לאמור פרק 'זה בורר' היה פרק שני, ואילו פרק 'כהן גדול' היה

ט. רש"י, מנחות ע"ב, ד"ה הוו: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה. אבל בכ"י וטיקן 487: 'בפרק דיני ממונות זה בורר לו אחד' וכו'.

י. רש"י, בכורות מג ע"ב, ד"ה לאכלה: 'כפ' זה בורר לו אחד', וכן הוא בדפוס ויניציאה. לפנינו תופעה האומרת דרשני. הן רש"י והן הרשב"ם כינו, ככל הנראה, את פרק ג' בשם 'דיני ממונות'. מדוע, אפוא, שונה שם הפרק על ידי שאר חכמי צרפת מבעלי התוספות ואילך?⁶⁰

בדרך אגב עולה תופעה מעניינת לנוגעת לדפוס ויניציאה, והיא: מדפיסיו שינו, כנראה, את ציוני רש"י ורשב"ם. השאלה היא מה טעם עשו זאת רק בחלק מהמקומות.

אמרי"ח 1234567

חכמי פרובנס

אוצר החכמות

ברם חכמי פרובנס נקטו דרך אחרת. המאירי בפתיחתו למסכת סנהדרין העיד כי פ"א נקרא בשם 'דיני ממונות', פ"ג נקרא בשם 'זה בורר', ואילו פ"ד נקרא 'דרישה וחקירה'.⁶¹ ברור כי לפנינו נסיון של מניעה מטעות.⁶² פ"ד, שהוא 'אחד דיני ממונות' או 'א' דיני ממונות', עלול בנקל להתחלף הן בדיבור והן בכתב בפרק 'דיני ממונות', וכפי שמצינו חילופים כאלה במספר מקומות,⁶³ ועל כן כונה בשם שונה לגמרי. מבדיקה אצל שאר חכמי פרובנס נתקבלה התמונה הבאה:

ר' שמעון ב"ר מאיר המעילי – ספר המאורות, שבת, מהדורת בלוי, עמ' קצה: 'זה בורר'.

פרק שלישי. על עובדה זו העיד ר' יוסף ב"ר משה בספרו לקט יושר, יו"ד, עמ' 40, 49, וכן מצאתי ברשימת פרקי משניות, כ"י קיימברידג', Add 562/3 (ס' 16850), המכיל גם את הסמ"ק והוא כנראה כ"י אשכנזי מהמאות הי"ד-ט"ו (אפשטיין, מבוא, עמ' 997, לא ציין לבעיה זו של סדר הפרקים הללו). אלא שבלקט יושר כתב להדיא שלפני רש"י פרק 'זה בורר' הוא פרק שלישי, ואם כן הנחתנו נסתרת. אמנם לקט יושר לא פירש מנין לו שכן היה הסדר לפני רש"י. אוסיף עוד כי גם בפירוש ר"י אלמדארי למסכת סנהדרין, מהד' ר"ה קופרברג, ירושלים, תשכ"ט, פרק זה בורר הוא הפרק השני. בהערת גליון נכתב בכתב היד: 'יש ספרים שמקדימין כהן גדול ויש שמאחרין'.

60 כאן עלי להעיר כי נוסח התוספות נבדק על ידי רק על פי דפוס ויניציאה, ולא על פי כתבי יד.

61 אבל בהמאירי, ב"ב קצה ע"ב (מהד' ר"א סופר, עמ' 728): 'אחד דיני ממונות'.

62 כאן המקום לציין, כי בספר השטרות של ר"י אלברצלתי, עמ' 14, 37, 41, מכתה פרק 'זה בורר' בשם 'סנהדרין פ"ג'. והנה לגבי שאר הפרקים נקט ר"י אלברצלתי את שמם המקובל ורק בפרק זה נקט ציון מספרי. נראה, שרצונו למנוע טעות בשני פרקים סמוכים אלו, גרם לו לשנות ממנהגו.

63 להלן דוגמאות אחדות שבכולן צריך להגיה: 'אחד דיני ממונות'. ספר המפתח לר' נסים, מהד' גולדנשטל, ברכות רפ"ז [בגליון ש"ס וילנא תיקנו ללא הערה]; קידושין ל ע"ב תוד"ה אם; לקח טוב, דברים, עמ' 5, פסוק 'ואצוה אתכם' [והמלה 'בשלושה' נוספה שם אגב הטעות הראשונה]; שו"ת רשב"א, ח"ג, סוף סי' שעו; ספר יוחסין, מהד' פיליפוסקי, דף 131 ע"א, ערך ר' ואלס. ויש גם דוגמאות הפוכות. במנחות סה ע"א, תוד"ה ויודעים ובשיטה מקובצת שם, שכתוב 'אחד דיני ממונות' וצ"ל 'דיני ממונות'. טור או"ח סוף סי' קע: 'גרסינן בפ' א' דיני ממונות', וכתב הב"י והוא ט"ס וצ"ל: 'זה בורר'. אולם הנראה שבטור היה כתוב: 'כפ' דיני ממונות', ונשתבש ל'א' דיני ממונות'. אלא שהקושי הוא בזה שהטור שייך לקבוצת החכמים שקראו לו 'זה בורר', וא"כ צדק הב"י, אבל ראה לקמן הערה 72. כן גם בלחם משנה בסנהדרין א, ד, ד"ה והן כתב: 'והן בירושלמי פ' אחד דיני ממונות' וצ"ל: 'דיני ממונות'. והוא בפ"א ה"ד.

ר' משולם ב"ר משה – ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, ב"ב דף יא ע"ב, יד ע"ב, לא ע"ב, לג ע"א: 'זה בורר'. ב"ק דף נ ע"א: 'דרישה וחקירה', אבל ב"ב דף לג ע"ב: 'א' דיני ממונות', וכן בסנהדרין א ע"ג וע"ד.

ר' אברהם מן ההר – חידושי ליבמות, מהדורת בלוי, דף קמט ע"א: 'דרישה וחקירה'.⁶⁴
ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד – תשובותיו, מהדורת קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' גט: 'א' דיני ממונות',⁶⁵ עמ' קכח: 'זה בורר'.⁶⁶

ר' זרחיה הלוי – בספר המאור, סנהדרין פ"ד (דפוס וילנא, יב ע"א): 'בדיני ממונות בתרא'. אבל ידוע שהרז"ה פעל בספרד, ואם-כן ייתכן שיש לראותו כמייצג את שיטת חכמי ספרד, ראה לקמן.

ר' דוד כוכבי – ספר הבתים, מגדל דוד, אמונה, מהדורת הרשלר, עמ' קה: 'אחד דיני ממונות'.

ברם מצאנו חכם אחד היוצא דופן בין חכמי פרובנס, והכוונה היא לר' יצחק ב"ר אבא מארי בעל ספר העיטור. נראה שהן פרק ראשון והן פרק שלישי נקראים אצלו בשם 'דיני ממונות'.⁶⁷ נראה כי פרק רביעי נקרא בשם 'אחד דיני ממונות'.⁶⁸ כך מצאנו אצלו לקמן, סעיף ו, גם ביחס לפרק הגזל, שאין הוא מבדיל בין שני פרקים בעלי אותו שם, ואין הוא מוסיף להם כינוי: קמא, או: בתרא. עיין שם.

חכמי ספרד

⁶⁴1234567

מבין חכמי ספרד, רק הרמ"ה מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'. שאר החכמים מכנים אותו בשם 'זה בורר'. אכן יש לדעת כי המונח 'ספרד' הוא כללי מאוד, ואינו משקף כראוי את החלוקה למדינות באותה העת. לאמור, הרמ"ה ישב בטולידו (מרכז ספרד דהיום), היא בירתה של מדינת קאסטיליה. לעומת זאת, שאר החכמים המוזכרים כאן ישבו בקטלוניה, הסמוכה לפרובנס.⁶⁹ לפיכך ברור הוא שיש הבדלים מסוימים בין הרמ"ה לשאר החכמים

64 עמ' קב: "וכ"כ הרי"ף בפ' דיני ממונות בתרא", וצ"ל: אחד דיני ממונות, ועל כן איני יודע אם לחשוב זאת כחריג או לאו.

65 יש לזכור שהראב"י אב"ד למד גם בברצלונה, ועל כן איני יודע אם יש ללמוד ממנו בעניין כינויי הפרקים.

66 ר"י קאפח ציין שם כי הטור הכיח תשובה זו בשם 'תשובה לגאון', והוסיף כי ברור שאין היא לגאון בבלי.

67 אות ק קיום, דף נד ע"ג: "ירושלמי בפ' דיני ממונות", והכוונה לפרק זה בורר [וכך הגיה רמא"י שם, ואין צורך בזה]; תחילת אות פ פשרה, דף עה ע"ב: "בפרק דיני ממונות", והכוונה לזה בורר; תחילת אות פ"א פסק דין, דף עט סע"א: "כפ' דיני ממונות", והכוונה לפרק ראשון; שם פ ע"ג: "כפ' דיני ממונות", והכוונה לזה בורר; שער הכשר הבשר דף יט ע"ב: "כפ' דיני ממונות", והכוונה לפרק זה בורר. רק באות ק קיום, דף נה ע"א, מצאנו: "בדיני ממונות בתרא" [כאן הגיה רמא"י: זה בורר], ולא מצאנו יותר אצלו את הכינוי: בתרא, וגם לא: קמא.

68 אות ק קיום, דף נה ע"ג: "בפרק דיני ממונות" [והגיה רמא"י: אחד דיני ממונות]. אבל באות פ"א פסק דין, דף עט ע"ב: "בפרק אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות בדרישה וחקירה",

69 די לציין לדוגמה כי הרמב"ם עצמו מזכיר מספר פעמים נוסחאות ספרדיות.

ככמה תחומים, ומסתבר שאף פרט זה של שינוי בשמות הפרקים נובע מאותה עובדה. אלה הם אפוא הממצאים:

רמ"ה – יד רמה לסנהדרין ו ע"ב ד"ה איתיביה, ואמרינן (דיני ממונות בתרא'); ע"א ד"ה ואמר ריש פ"ג: 'ואתחיל דיני ממונות בשלושה'; בפ"ד לג ע"א ד"ה בבא חמישאה, פ"ה דף מא ע"א ד"ה א"ר חסדא: 'דיני ממונות בתרא'.

שאר החכמים, כאמור, מכנים אותו 'זה בורר', ואלו הם:

רמב"ן – חידושו לגיטין פו ע"א ד"ה נכתב; בהשמטות שם סד ע"א; ריש מס' סנהדרין; שבועות מא ע"א ד"ה הא; מכות, מהדורת מכון התלמוד, עמ' מד, מט. ועיין בחידושו לב"ב קלד ע"ב ד"ה בתרי, שנראה שיש שם ט"ס וצ"ל: 'דיני ממונות בתרא'. תשובותיו מהדורת אסף סי' נח.

רשב"א – חידושו לב"מ כא ע"א ד"ה אין; ב"ב מ ע"א ד"ה הודאה; כתובות יט ע"א ד"ה קטנים, ד"ה אביי; ר"ה, מהדורת דימיטרובסקי, עמ' 103. אמנם נמצא אצלו גם 'דיני ממונות בתרא' בב"מ כ ע"א ד"ה ור',⁷⁰ כתובות כא ע"א ד"ה עד.⁷¹ תשובותיו, ח"א, סי' תל, תרפז, תשכט, תשפב, תתקמה, ס"ס תתקנט, אלף ה, אלף לה, ריש אלף קיא, ס"ס אלף קיד, אלף קכו, אלף קמב, אלף קמז, אלף קמט, ועוד כארבעים פעם בתשובותיו. שו"ת זכרון יהודה – סי' נז, עז, צד, דף מו ע"א.⁷²

ריטב"א – חידושו, כתובות מ ע"ב ד"ה ובחוספות, ב"מ מו סע"ב, ב"ב מא ע"א, קנה ע"א, קע ע"א, מכות ו ע"ב, כא ע"ב. תשובותיו מהר" קאפח סי' כג, פח,⁷³ צד, קפא. ר' וידאל די טולושא – מגיד משנה יבום ד, א; טוען ונטען ו, ו; ז, א; זכיה ומתנה ו, ה; מלוה ולוה יא, א; טז, ח.

ר"ן – פירושו לרי"ף, קדושין (דפי הש"ס) דף נב ע"א, גיטין (דפי הש"ס) דף עה ע"א, וראה כתובות ח סע"א ובהערות המגיה. תשובותיו סי' מז.⁷⁴ ר' שם טוב גאון – מגדל עז, מאכלות אסורות ח, ט.

ר' יוסף חביבא – נימוקי יוסף קדושין נא ע"ב מהד' בלוי עמ' רכג, ב"ב פ"ג (דפי וילנא כ ע"ב). אבל בב"ק יז רע"א: 'דיני ממונות בתרא', ושם כד ע"א, ב"ב ע רע"א: 'דיני ממונות'.⁷⁵

70 והוגה שם: זה בורר.

71 נראה שלקוח מר"ח.

72 בדף מח ע"ב כתב: 'אחד דיני ממונות', וצ"ל: 'זה בורר'. ייתכן שהיה כתוב 'בדיני ממונות' (ראה לעיל הערה 59) ושובש ל'א' דיני ממונות', ולפי זה מצוי הכינוי 'דיני ממונות', וצ"ע. וראה עוד לעיל הערה 63.

73 ר"י קאפח העיר שם שאולי תשובה זו היא לרשב"א.

74 אמנם יש לעיין בדבר, שהרי בכתובות פ"י דף נד סע"א הפנה הר"ן לפרק 'זה בורר', והעיר בג"א שם בגליון כי לא נמצא כן אלא רק בפ"א. מכאן אפשר אפוא שהר"ן כתב פרק 'דיני ממונות', וטעו בהבנתו.

75 בהערות גליון על הרי"ף ב"ב, דפוס וילנא דף ו סע"ב, כתב כי הנימוקי יוסף מכנה את פרק ג' בשם 'דיני ממונות', ואנו רואים כי הוא מכנהו גם כך וגם כך.

נראה שאפשר להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שבסוף ימיו הגיע לספרד.⁷⁶ אף הוא מכנה את פרק ג' בשם 'זה בורר'. כך בתשובותיו, כלל יא סי' ט, כלל יג סי' כ, מה ג, מה כה, נ ז, נב ג, נו א, נו א, נז ג, נח ד, נט ד ועוד כעשר פעמים בתשובותיו.

⁷⁶אוצר החכמה

חכמי בבל וחכמי צפון אפריקה, חכמי מצרים וארץ-ישראל

בתשובות הגאונים וגם אצל חכמי צפון אפריקה הקדומים נקרא פ"ג בשם 'דיני ממונות'. ברם חכמי צפון אפריקה המאוחרים מכנים אותו 'זה בורר'.

סדר תנאים ואמוראים – בקטעים שפרסם ר"א מרכס⁷⁷ ור"ש אברמסון⁷⁸ נמצא 'דיני ממונות' וכן 'דיני ממונות בשלשה זה בורר לו אחד'.

גאונים – תשובות הגאונים שערי צדק, ד: ה: ח, שלוניקי דף עב ע"ב: 'דיני ממונות'. ר' נסים – ספר המפתח, הקדמה, חלק לה: 'אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות'. בברכות רפ"ז:⁷⁹ 'דיני ממונות'. בברכות ז ע"א: 'במס' סנהדרין בפר' דיני ממונות בגמ' זה בורר לו אחד'.⁸⁰

⁷⁹אוצר החכמה

ר' חננאל – ר"ה כב סע"א, עירובין פב ע"א: 'דיני ממונות בשלושה'. אוצה"ג, ב"ק, פיר"ח עמ' 73, ובקטעים מפירושו לנדה:⁸¹ 'דיני ממונות וזטא'.

רי"ף – בהלכותיו, ב"ב פ"א (דפוס וילנא דף ו סע"ב), שם פ"י (דף פב ע"ב)⁸² 'דיני ממונות'. סנהדרין (דפוס וילנא דף יב ע"ב): 'דיני ממונות וזטא', וכן הוא בדפוס קושטא וברי"ף כ"י ניו-יורק. במסכת מכות ספ"א (וילנא ג ע"א): 'בא' דיני ממונות'. חזו טעות, ובדפוס קושטא הנוסח הוא: 'כדגרסינן בפרק שני דיני ממונות', וכתב על כך ר"ן זק"ש ברי"ף דפוס קושטא, מהדורתו, ירושלים, תשכ"ט, דף תמא, הערה 33, שכנראה מישוהו רשם בגליון: 'דיני ממונות שני', והמלה 'שני' נכנסה שלא במקומה. ברי"ף צילום כ"י ניו יורק, מהד' פרידמן, הנוסח הוא: 'בפרק דיני ממונות'.

⁸²אוצר החכמה

ר' יוסף אבן מיגש – בשיטה מקובצת לכתובות יח ע"ב ד"ה עוד כתב ה"ר יוסף הלוי: 'דיני ממונות קמא', א"כ משמע שפ"ג מכונה בשם: 'דיני ממונות בתרא', או משהו בדומה לכך. ר' אנטולי הדיין – בתשובות ר"א בן הרמב"ם, מהד' פריימן, סי' קג: 'זה בורר'.

- 76 אבל ראה לקמן הערה 99.
- 77 בספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברעסלוי, תרע"א.
- 78 בספר מלמד (לעיל הערה 15), עמ' 230-237.
- 79 כך הוא במהד' גולדנטל, והוא כתב על כך בגליון: 'וצ"ל כאן בפרק אחד דיני ממונות'. בדפוס וילנא הדפיסו כן (אחד דיני ממונות) וללא הערה, אבל במהד' מכון לב שמח, ירושלים, תש"ן, הדפיסו: 'בדיני ממונות', ולא העירו מאומה על שם הפרק. וכבר ציינתי זאת לעיל הערה 63.
- 80 לפי זה נבין את ציונו בברכות רפ"ט: 'וכפ' דיני ממונות בתחילת סנהדרין'. הרב הדגיש: 'בתחילת סנהדרין', כדי למנוע טעות בין פרק זה לפרק ראשון.
- 81 פורסמו מכ"י ע"י ר"א הורביץ, הדרום, נא (ניסן תשמ"א), ושם עמ' 100 [צורת ציון זו כשלעצמה יש בה כבר מעט אישור שהפרשן הוא אכן ר"ח].
- 82 ע"ש בהערות גליון אלפס.

ר' יוסף ן' ועקנין⁸³ – מבוא התלמוד, עמ' 13 (פעמיים): 'דיני ממונות'.

ריב"ש – תשובותיו, סוף סי' פא, ר"ס קיג, קמד, קסא, ר"ס קע, קעב, קעט (ד"ה ואני), קצג (ד"ה ואכל), ס"ס קצה, ס"ס רכב, רלב, רסו (ד"ה וכן [השליש], אבל מה) ועוד כארבעים פעם: 'זה בורר'. יוצא מהכלל בסי' שפב (ד"ה עוד יש [השני]): 'דיני ממונות בתרא'.⁸⁴ רשב"ש – סי' כה, מא, ריא, רכט ועוד.

ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ – שו"ת יכין ובעז ח"א סי' ה (כמה פעמים), יז. ח"ב סי' כ (ד"ה והטענה), ס"ס לב.

ר' סעדיה ן' דאנון – בס' עומר השכחה לר"א גבישון, ליורנו, תקי"ב, דף קכג ע"ב, מביא שיר שלו על מסכות ופרקים ונמצא שם: 'וסנהדרין דיני וכהן גדול דן. ודיני אחד היו בודקים וחוקרים'. ברור כי כינה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'.⁸⁵

ר' משה ן' דאנון – כללי התלמוד, כ"י הסמינר ב"י. פרק ראשון נקרא 'דיני ממונות בשלשה גזלות'. פרק שלישי נקרא 'דיני ממונות בשלושה זה בורר'. ר' ישועה הלוי – הליכות עולם, שער ב (דפ' ירושלים, דף יא סע"א), שער ה (דף נא ע"א): 'זה בורר'. שער ה, פ"ב (דף נב ע"ב): 'דיני ממונות' (2 פעמים).

ר"א זכות – יוחסין דף 38 ע"א: 'דיני ממונות'. דף 172 ע"א: 'זה בורר'.

ר' יעקב בירב – בפירושו על הרמב"ם, הוצ' פרדס, הלכות יסוה"ת ה, ד; הל' ת"ת ו, יד: 'זה בורר'. בתשובותיו סי' יד, ל, נז (כמה פעמים): 'זה בורר'.

ר' יהודה אלבוטניני – בפירושו על הרמב"ם, שנדפס בקובץ הר"מ במז"ל, ירושלים, תשט"ו, עמ' עג: 'זה בורר'.⁸⁶

ר' יששכר סוסאן – בסוף ספר עבור שנים,⁸⁷ מפתחות פרקי המשנה והתלמוד: 'דיני ממונות' פ"א, 'דיני ממונות אחר' פ"ג. יש לציין כי ר' יששכר חי כבר בתקופת הדפוס, ואף על פי כן הוא מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'.

אבל מצאנו חכמים נוספים שפעלו בתקופת הדפוס, ולמרות זאת השתמשו לעתים בשם 'דיני ממונות', ועניין זה הוא נושא לעצמו. אציין רק לשניים מהם, ואידך זיל גמור. מהר"מ אלשקר – אף הוא מכנהו ברוב המקרים בשם 'זה בורר'. אבל יש מקרים יוצאי דופן, כגון בסי' כז: 'דיני ממונות'.

83 החוקרים נחלקו בשאלה, אם היו שני ר' יוסף ן' ועקנין או אחד. סיכום הדברים ראה בדברי ד"צ בנעט, אוצר יהודי ספרד, ז (תשכ"ב), עמ' 11-28.

84 והוגה שם: זה בורר.

85 שיר זה נדפס שנית ע"י ר' יצחק מרעלי, בהמאסף (בעריכת: רב"צ קאוניקה), יב (תרס"ז), פרק א, חוברת ה, סי' כט, עמ' ס, ובהמשכו שם כך ג, חוברת ק, סי' סח, עמ' 30. ר"מ עמאר העירני כי השיר נדפס בשלישית (על פי כ"י?) ע"י הרב דוד עובדיה בספר פאס וחכמיה, ירושלים, תשל"ט, עמ' 81. בהערה 52 העיר כי המלה 'אחר' שבשיר מכוונת לפרק ד, והיה לו להעיר גם כי המלה 'דיני' משמעותה 'דיני ממונות', והיא מכוונת לפרק ג.

86 עתה נדפס הפירוש בשם יסוד משנה תורה, חיפה, תשס"ג, וכל הדרוש הנדפס בקובץ מעמ' סז-פ, לא נמצא בספר הנדפס עתה, ואיני יודע מרוע.

87 תוספת זו אינה בדפוסים והיא נמצאת בכ"י פריס 1509 (ס' 15044), וכן בכ"י קיימברידג' 534.

רדב"ז – ברוב תשובותיו: 'זה בורר'. אבל יש יוצאים מהכלל: ח"א סי' סד, ח"ג סי' תקעח: 'דיני ממונות'; ח"ב סי' תשפט, ח"ד סי' רה: 'דיני ממונות בתרא'.

חכמי איטליה

חכמי איטליה מכנים את פ"ג בשם 'דיני ממונות', ואת פ"ד בשם 'אחד דיני ממונות'. ר' נתן ב"ר יחיאל – ספר הערוך, ערך ארא, ⁸⁸ ארנון, ⁸⁹ בכל, תכל א', יצהר, ועוד. בכל המקומות: 'פ' דיני ממונות בשלושה זה בורר'. בערכים דכוס, הרמז א', חבר א': 'אחד דיני ממונות'.

רי"ד – בתשובותיו, מהדורת ורטהימר, ירושלים, תשכ"ב, עמ' רעג, תמב, תסח: 'דיני ממונות בתרא'. עמ' קנו: 'דיני ממונות'. בפסקיו ר"ה, מהד' מכון התלמוד, עמ' קלד; ב"ק, מהד' מכון התלמוד, עמ' סג: 'דיני ממונות'. שבועות, מהד' מכון התלמוד, עמ' עט, פג, קלה; מכות, מהד' מכון התלמוד עמ' טז: 'דיני ממונות בתרא'. פסקי רי"ד, יבמות, מהד' מכון התלמוד, ריש עמ' קח, ותוספותיו לקדושין עו ע"ב: 'אחד דיני ממונות'.

ריא"ז – בקונטרס הראיות לסנהדרין, בספר סנהדרי גדולה, ה, תשל"ב, עמ' עח, וכן בקונטרס הראיות לשבועות, מהד' מכון התלמוד, עמ' עח, צז: 'דיני ממונות בתרא'. ⁹⁰ ר' שלמה בן היתום – פירוש מסכת משקין, מהדורת חיות, עמ' 101: 'זה בורר'. ⁹¹ לאור האמור עד עתה, נראה בעיני כי צורת ציון זו של ר' שלמה היא יוצאת דופן למנהגם של חכמי איטליה. ייתכן שיש בזה להעיד על מוצאו או מקומו, ועדיין צ"ע.

ר' שלמה בר שבתי ענו – בפירושו לשאלות, מהדורת מירסקי, במדבר עמ' קד: 'דיני ממונות השני'.

ר' צדקיה ב"ר אברהם – בספרו שבלי לקט, ח"ב, סי' צה (מהדורת חסידה, עמ' 199): 'אחד' ⁹² דיני ממונות בתרא'.

הוצאת מאגנס

88 בהגהתו של קאהוט בערוך השלם יש טעות סופרים, וצ"ל: בג', ולא: בפ'.

89 קאהוט שם הגיה שלא כהלכה, ויותר מזה טעה בהגהתו בערך ארן, וראה דבריו בהגהותיו לערך צו.

90 יש לציין, כי בפסקי רי"ד וריא"ז מהד' מכון התלמוד מצינו תופעה מעניינת. בכותרות של הפרקים בפסקי רי"ד, אין מופיע כלל שם הפרק, אלא רק מספרו הסידורי של הפרק. כך הדבר בפסקי רי"ד עד מסכת בכורות ועד בכלל, למעט הכרך המכיל את גיטין קידושין נדרים וסוטה, וצריך ביור מה נשתנו אלו משאר המסכתות. הדבר מזכיר את האמור לקמן ביחס לשיטת הרמב"ם, ראה לקמן ליד הערה 106. אמנם בפסקים עצמם מצינו לעתים את שם הפרק, ולעתים רק מספר סידורי. קשה לדעת אפוא אם הכותרות הם מידידו של רי"ד אם לאו. מכל מקום בכל הכותרות בפסקי ריא"ז יש שינוי, שם נמצא המספר הסידורי ביחד עם שם הפרק, והדבר צריך ביור. אגב, שמו של פ"ג דסנהדרין בכותרת אצל ריא"ז הוא: דיני ממונות [וכ"ה בקונטרס הראיות לשבועות עמ' עט, ואפשר שקיצר, הואיל והזכירו בעמ' עח בשמו המלא], ואילו פ"א נקרא: דיני ממונות בשלושה.

91 כן הוא גם בכ"י הנמצא בספריית הסמינר ב"י. תודתי לפרופ' שמלצר, מנהל הספרייה, ששלח לי בטובו צילום של כתב היד.

92 ראה לעיל הערה 63.

חכמי יוון, רומניה

ר' הלל – בפירושו לספרי דברים, מהדורת קולידצקי, דף ו ע"ב: 'פ' אחד דיני ממונות וא' דיני נפשות בדרישה וחקירה'.

לגבי שאר החכמים כבר כתבתי שהם חיו בתקופת הדפוס וקשה להביא מהם ראיה. עם זאת אציין לדבריהם:

רא"מ – בתשובותיו סי' יד, כד (הרבה פעמים), כו, סא, סז: 'זה בורר'.

ר' בנימין זאב – בתשובותיו סי' יח (מספר פעמים), כ, לא, לו, מח, נד ועוד הרבה: 'זה בורר'. אבל יש כמה יוצאים מהכלל, כמו סי' צט דף רעב ע"ב: 'דיני ממונות תניין', או סי' רעב, שג דף רמ ע"ב, תרא, תלח: 'דיני ממונות'. מעניין שברוב הסימנים הללו מזכיר ר' בנימין זאב גם את השם: 'זה בורר'.

סיכום

מהאמור לעיל ניתן לסכם כי פרק ג' ממסכת סנהדרין מכונה בדרך כלל כך:

חכמי אשכנז, צרפת, ספרד (מהרמב"ן ואילך): 'זה בורר'.

חכמי איטליה וצפון-אפריקה הקדומים (עד לרי"ף): 'דיני ממונות', 'דיני ממונות בתרא', 'דיני ממונות זוטא', או 'דיני ממונות תניין'.

חכמי מצרים וסביבותיה: נראה שמשתמשים גם בכינוי 'זה בורר' וגם בכינוי 'דיני ממונות'. חכמי פרובנס: 'זה בורר'.

ברם, פרק רביעי נקרא אצל כולם בשם 'אחד דיני ממונות', פרט לחכמי פרובנס, הקוראים לו: 'דרישה וחקירה'.

ראינו עד עתה כי פרק מסוים נקרא על ידי חלק מהראשונים בשם שונה משמו הרגיל, וזאת כדי למנוע טעות. ראשונים אחרים השאירו את שמו המקורי, אבל הוסיפו פרט שבעזרתו יוכלו להבדיל ביניהם. מצאנו כן בשמות פרקים נוספים, כגון 'פרק האשה ביבמות', 'המביא גט' בגיטין, 'הקומץ' במנחות, 'אמר להם הממונה' במסכת תמיד ועוד. במסכת תמיד ניתן להבדיל ביניהם על ידי ההוספה 'רבה' ו'זוטא' או 'קמא' ו'בתרא' (או 'תניין') וכן ביחס ל'הקומץ' וביחס ל'המביא גט'. מסובכת יותר היא ההבחנה ביחס לפרק 'האשה ביבמות', כיוון שביבמות יש שלושה פרקים בשם זה. אם נאמר 'האשה זוטא', יקשה לדעת אם כוונתנו לפרק ט"ו או פרק ט"ז, ועוד בכגון זה. מעניין מאוד היה לבדוק כאן את התפלגות שמות הפרקים האלה בהתאם למקומם 'הגיאוגרפי' של חכמי הדורות. היות שזו מלאכה רבה, משכתי ידי מזאת.*

ג. פרק איזהו נשך – הרבית

אף על פי כן, החלטתי לבדוק עוד תופעה בעניין זה, שאינה דומה למזכר עד עתה. כוונתי לפרק ה' במסכת בבא מציעא. הפרק פותח: 'איזהו נשך ואיזהו תרביית' וכו'. אין כל קושי בשם זה מכל הבחינות שנמנו עד עתה. למרות זאת מצאנו כינוי אחר לפרק והוא: 'פרק